

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.14

ХАРАКТЕРИСТИКА ОБСТАВИН ПРЕДМЕТУ ДОКАЗУВАННЯ, ЯКІ ПІДТВЕРДЖУЮТЬ НАЯВНІСТЬ ГОЛОВНОГО ФАКТУ

CHARACTERIZATION OF CIRCUMSTANCES THE SUBJECT OF PROOF CONFIRMING THE EXISTENCE OF CHIEF FACT

Вапнярчук В.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

У статті аналізуються обставини предмету кримінально-процесуального доказування, які підтверджують наявність головного факту – вчинення кримінального правопорушення певною особою. До таких обставин автор відносить події кримінального правопорушення та винуватість обвинуваченого у його вчиненні. Висловлена думка про розуміння сутності термінів «подія» та «винуватість», їх співвідношення з елементами складу кримінального правопорушення. Розглянуто характерні риси як події правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини), так і винуватості (вина, мотив та мета вчинення правопорушення).

Ключові слова: предмет кримінально-процесуального доказування, подія кримінального правопорушення, винуватість, головний факт, склад кримінального правопорушення.

В статье анализируются обстоятельства предмета уголовно-процессуального доказывания, подтверждающие наличие главного факта – совершение уголовного преступления определенным лицом. К таким обстоятельствам автор относит события уголовного правонарушения и виновности обвиняемого в его совершении. Высказано мнение о понимании сущности терминов «событие» и «виновность», их соотношение с элементами состава уголовного преступления. Рассмотрены характерные черты как события правонарушения (время, место, способ и другие обстоятельства), так и виновности (вина, мотив и цель совершения правонарушения).

Ключевые слова: предмет уголовно-процессуального доказывания, событие уголовного преступления, виновность, главный факт, состав уголовного преступления.

This article analyzes the circumstances of the subject of criminal procedure of proof confirming the presence chief Fact of a criminal offense by a particular person. Such circumstances shall the author includes the events of criminal offense and the guilt of the accused in the committing it. Was opined that understanding of the essence of the terms «event» and «guilt» and their ratio with the elements of criminal offense. Examined the characteristic traits as events of the offense (time, place, manner and circumstances) and culpability (guilt, motive and purpose commission of the offense).

Key words: the subject of criminal procedure of proof, the event is a criminal offense, culpability, principal fact, composition criminal offense.

Актуальність статті. Розвиток науки вітчизняного кримінального процесу спонукає до необхідності дослідження та перегляду традиційних наукових поглядів щодо окремих особливостей кримінально-процесуального доказування. Особливої актуальності вирішення цього питання набуло у зв'язку з набранням чинності новим КПК України, в якому запропоновано розширення змагальних засад кримінального провадження. Дослідження ж обставин предмету кримінально-процесуального доказування, які підтверджують головний факт (підозру або обвинувачення), є визначальним для належного застосування змагальної процедури та її гарантій в кримінальному провадженні. Саме цими обставинами пояснюється необхідність написання цієї статті, її логіка та зміст.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою роботи є характеристика обставин

предмету доказування, які підтверджують наявність головного факту – вчинення певною особою кримінального правопорушення.

Викладення основного матеріалу. В юридичній літературі відзначається, що предмет кримінально-процесуального доказування, по суті, є своєрідною програмою доказової діяльності суб'єкта доказування, в ході якої відсікається все, що лежить за рамками мети кримінально-процесуального пізнання [1, с. 75]. Погоджуючись з таким розумінням сутності поняття «предмет доказування», вважаємо, що в рамках його дослідження є необхідність визначення його функціонального призначення. Певні спроби вирішення цього питання мали місце в юридичній літературі. Так, М.С. Строгович виділяв в предметі доказування обставини, які виражають головний факт в позитивній формі (тобто їх призначенням є встановлення вчинення певною особою криміналь-

ного правопорушення (докладніше про головний факт див.: [2, с. 1]) та обставини, які виражають головний факт в заперечувальній формі (їх призначенням є виключення можливості притягнення особи до кримінальної відповідальності [3, с. 270-272]).

Аналіз статті 64 КПК України 1961 року (та аналогічних статей КПК інших республік СРСР) давав змогу дослідникам цього питання висловлювати думку про те, що призначенням обставин, які містилися в цій нормі, було встановлення тільки відомостей, які вказували на факт вчинення злочину певною особою [4, с. 89-90; 5, с. 248] (не впливало на такий висновок й те, що закон, поряд з обтяжуючими, передбачав також і необхідність встановлення пом'якшуючих обставин, оскільки останні повинні були бути об'єктивно досліджені для винесення обвинувального вироку).

Намагаючись уникнути такого одностороннього призначення предмета доказування, на наш погляд, цілком правомірно, розробники нового КПК України 2012 року в ст. 91 включили обставини, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження, а також обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання (пункти 4, 5 ст. 91 КПК).

Отже, на сьогоднішній день, є цілком достатні законодавчі підстави вважати, що функціональним призначенням предмета кримінально-процесуального доказування є всебічне, повне і неупереджене дослідження обставин кримінального провадження, які як підтверджують, так і спростовують наявність головного факту.

Хоча, варто погодитись із окремими авторами, що таке оновлення кола обставин, які підлягають доказуванню, дає підстави для твердження про можливість виділення з них як предмету обвинувачення, так і предмету захисту [6, с. 54; 6, с. 10]. Адже доказування події кримінального правопорушення, винуватості обвинуваченого у його вчиненні та обставин, які виключають кримінальну відповідальність, свідчить про певну суперечливість обставин, які визначені законодавцем як такі, що входять в предмет доказування. Однак, вважаємо, що подвійний характер обставин не дає підстав для виділення двох самостійних предметів доказування у кримінальному провадженні та не вимагає необхідності їх окремого нормативного регламентування, в залежності від можливих наслідків доказування (така думка була висловлена С.А. Шейфером. Див.: [1, с. 77]). Вважаємо, що цілком достатнім буде розуміння різного призначення тих чи інших обставин певним суб'єктом доказування.

До обставин предмету кримінально-процесуального доказування, які підтверджують наявність головного факту, тобто вчинення кримінального правопорушення певною особою, в першу чергу, відносяться подія кримінального правопорушення та винуватість обвинуваченого у його вчиненні. Розглянемо їх докладніше.

Подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального

правопорушення) (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК) – це сукупність об'єктивних ознак, які його характеризують (тобто відомості про об'єкт і об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення).

Об'єктом злочину виступають суспільні відносини, які охороняються законом і яким злочином завдається шкода [8, с. 7]. Об'єктивна сторона – це сукупність зовнішніх ознак вчиненого злочину: діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки (певна шкода об'єкту), причинний зв'язок, спосіб, засоби, місце, час обстановка вчинення злочину [8, с. 7].

Отже, встановлення події кримінального правопорушення означає необхідність з'ясування чи мало місце:

а) посягання на охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини, і якщо так, то на які саме;

б) вчинення передбаченого кримінальним законом суспільно-небезпечного діяння (дії чи бездіяльності);

в) настання шкідливих наслідків (для матеріальних складів). Варто зауважити, що положення п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК, яке передбачає необхідність встановлення виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, на наш погляд, не означає виключення шкідливих наслідків із розуміння сутності (можна сказати навіть із змісту) події кримінального правопорушення. Виділення цієї обставини в предметі доказування як самостійної, може мати місце лише у випадках, коли він не охоплюється юридичною конструкцією складу конкретного кримінального правопорушення (наприклад у злочинах з формальним складом). Підтвердженням необхідності розуміння завданої правопорушенням шкоди як складової події правопорушення є й те, що встановлення характеру такої шкоди дає можливість правильно встановити об'єкт кримінального правопорушення (тобто перший виділений елемент змісту);

г) наявність причинного зв'язку між протиправним діянням та шкідливими наслідками, що настали (аналогічної думки дотримуються й інші науковці. Див., зокрема: [9, с. 164-166; 10, с. 43].

Тут доцільно зауважити, що, незважаючи на те, що, як ми вище зазначили, суспільно-небезпечне діяння є лише одним із складових елементів змісту терміну «подія кримінального правопорушення» в смислі ст. 91 КПК, в окремих статтях чинного КПК України термін «діяння», на наш погляд, вживається як синонім «події» (див., зокрема: п. 1 ч. 1 ст. 368, п. 1 ч. 1 ст. 501 КПК).

Крім того, варто також відзначити, що в КПК термін «подія кримінального правопорушення» вживається не тільки в ст. 91 КПК. Відсутність події кримінального правопорушення передбачена як одна з підстав для закриття кримінального провадження та винесення виправдувального вироку (п. 1 ч. 1 ст. 284, ч. 1 ст. 373 КПК). Таким чином, правильне тлумачення терміну «подія» має важливе не тільки наукове, а й практичне значення, і не тільки для підтвердження підозри (чи обвинувачення), а

й обставини, яка її спростовує та є підставою закриття кримінального провадження (п.4 ч.1 ст. 91 КПК) (адже однією з них є відсутність події правопорушення). У зв'язку з цим, розгляд питання щодо сутності «події кримінального правопорушення», як однієї з обставин, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні, на наш погляд, буде більш повним після аналізу питання щодо можливих випадків відсутності події, як підстави для прийняття одного із вказаних вище рішень.

На підставі аналізу чинного законодавства та підходів висловлених у науковій літературі щодо цього питання, вважаємо, що про відсутність події кримінального правопорушення можна говорити в таких випадках:

- по-перше, коли злочинного діяння, передбаченого кримінальним законом, не існувало (наприклад, особа, яку вважали вбитою, виявилась живою; крадіжки певної речі не було, володілець просто забув де він її залишив чи заховав);

- по-друге, шкідливі наслідки були: а) результатом не діяльності людини, а стихійних сил природи (попадання блискавки, землетрус, обвал, повінь); б) фізіологічних (захворювання), фізичних (замерзання), хімічних (отруєння) процесів, прояв яких не залежав від інших осіб або в) результатом дій самого потерпілого (самогубство, потерпілий сам втратив гроші).

Якщо ж діяння, передбачене кримінальним законом було вчинене, однак позбавлене якихось ознак кримінального правопорушення, то матиме місце не відсутність події, а відсутність складу кримінального правопорушення (наприклад а) відсутність вини (або передбаченої законом її форми); б) діяння хоча формально і містить ознаки злочину, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяло і не могло заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ч. 2 ст. 11 КК України); в) діяння вчинено в стані необхідної оборони або крайньої необхідності; г) мала місце добровільна відмова від доведення злочину до кінця, а фактично вчинене не містить складу іншого злочину; г) мало місце заздалегідь не обіцяне переховування або недонесення про злочин, коли кримінальна відповідальність за це спеціально не передбачена).

В юридичній літературі має місце змішування підстав для прийняття рішення про закриття кримінального провадження чи винесення виправдувального вироку – відсутності події та відсутності складу кримінального правопорушення. Так, на думку В.О. Лазаревої, на відсутність події злочину вказує наявність однієї з передбачених КК обставин, які включають злочинність і караність діяння (необхідна оборона, завдання шкоди при затриманні, крайня необхідність, фізичний або психічний примус, обґрунтований ризик, виконання наказу чи розпорядження). Ці обставини, на її думку, свідчать про відсутність такої ознаки злочину, як суспільна небезпека, що виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності [11, с. 128].

Однак, на наш погляд, у всіх вказаних випадках сама подія відбулася, посягання на певні охоронювані законом суспільні відносини мало місце, об'єктивна сторона правопорушення теж виконана. Тут відсутні інші ознаки правопорушення (зокрема наприклад, певна форма вини як ознака суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення). Відкидання або ігнорування такого підходу призведе до плутанини й складності чи неможливості вирішення окремих питань. Адже відповідно до частини 2 і 3 ст. 129 КПК у разі встановлення відсутності події кримінального правопорушення суд відмовляє в позові; у разі ж виправдання обвинуваченого за відсутності в його діях складу кримінального правопорушення суд залишає позов без розгляду. І це зрозуміло – якщо діяння вчинено, об'єктивна сторона правопорушення виконана, і хоча кримінальна відповідальність з якихось причин виключається, то інша, в тому числі майнова, цілком можлива. Якщо ж розглядати необхідну оборону, крайню необхідність, обґрунтований ризик та ін. як відсутність події кримінального правопорушення, то виходить, що в таких випадках суд повинен відмовити в цивільному позові, тобто цивільна відповідальність неможлива, а це суперечить цивільному праву і самій природі цих інститутів (такої ж думки й Ю.К. Орлов. Див.: [10, с. 45]).

Чинний КПК передбачає, що окрім факту події кримінального правопорушення (про розуміння змісту якої ми вище висловились), доказуванню підлягають час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК).

Час, місце, спосіб вчинення кримінального правопорушення:

а) можуть мати конструктивні ознаки об'єктивної сторони конкретного складу правопорушення, тобто мати кваліфікуюче значення (наприклад, порушення статутних правил несення бойового чергування, що вчинені в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці (ч. 3 ст. 420 КК України), порушення правил охорони надр, вчинені на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду (ч. 2 ст. 240 КК України), вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох людей (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України));

б) в ряді випадків відіграють роль пом'якшуючих або обтяжуючих покарання обставин (наприклад, вчинення злочину з особливою жорстокістю (п. 10 ч. 1 ст. 67 КК України));

в) але частіше служать для необхідної конкретизації підозри (обвинувачення) у вчиненні певного правопорушення. Ступінь конкретизації залежить від характеру кримінального провадження. В одних випадках достатнім буде встановити дні або день, в інших необхідно точно вказати час і хвилину вчинення діяння. Без часової і просторової визначеності скоєння кримінального правопорушення підозра чи обвинувачення не можуть вважатися доказаними. Так, не можуть бути визнані законними формулювання підозри (обвинувачення), які починаються словами: «У невстановлений час, у невстановленому місці...» і т. п.;

г) крім того, час, місце і спосіб вчинення кримінального правопорушення мають важливе процесуальне та тактико-криміналістичне значення, зокрема, для: – визначення чинності в часі та просторі певного кримінального чи процесуального закону; – застосування давності притягнення до кримінальної відповідальності чи амністії до особи, яка вчинила правопорушення; – отримання доказової інформації (адже відомо, що місце вчинення правопорушення є джерелом цінної доказової інформації, тому правильне його визначення дасть можливість її одержати), в тому числі й перевірки алібі; – визначення підслідності та підсудності кримінального провадження; – з'ясування факту досягнення підозрюваним (обвинуваченим) (а інколи й потерпілим) певного віку на момент вчинення кримінального правопорушення або факту набуття особою статусу спеціального суб'єкта; – спосіб вчинення правопорушення може мати орієнтуюче або доказове значення (наприклад, характерний спосіб взлому або проникнення до приміщення).

Таким чином, час, місце та спосіб є обов'язковими ознаками кримінального правопорушення, які мають важливе правове значення і які потребують встановлення, з точки зору кримінально-процесуального закону, незважаючи на те, що є факультативними з точки зору кримінального закону.

Інші обставини вчинення кримінального правопорушення можуть стосуватися: – визначення ступеня здійснення протиправного наміру при незакінченому правопорушенні та причини не доведення його до кінця; – характеру протиправних дій (зокрема, вчинення їх повторно або в співучасті (наприклад, організованою групою, за попередньою змовою групою осіб)), наступних дій по приховуванню слідів правопорушення; – обставин, які характеризують потерпілого (наприклад, стан вагітності вбитої жінки або протиправна та аморальна поведінка потерпілого) тобто всього кола обставин, які визначають суспільну небезпеку правопорушення і його наслідки.

Пункт 2 ч. 1 ст. 91 КПК вимагає встановити таку обставину, як *винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форму вини, мотив і мету вчинення кримінального правопорушення*.

Перш за все слід підкреслити, що законодавець, на наш погляд, цілком вірно оперує терміном «винуватість» (на відміну від КПК 1961 року, де вживався термін «винність») (п. 2 ч. 1 ст. 64 КПК).

Винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення – є процесуальним вираженням таких елементів складу кримінального правопорушення як суб'єкт і суб'єктивна сторона, та передбачає необхідність встановлення:

а) хто скоїв правопорушення (оскільки кримінальна відповідальність персоніфікована, повинні бути виявлені ідентифікаційні ознаки обвинуваченого у вчиненні правопорушення (прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, інші відомості) та можливість нести кримінальну відповідальність (тобто досягнення певного віку, осудність). Встанов-

лення інших даних про особу обвинуваченого охоплюється іншою обставиною предмету доказування, передбаченою п. 4 ч. 1 ст. 91 КПК;

б) наявності у нього вини – психічного ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК України). Встановлення конкретної форми вини особи, яка вчинила злочин, є досить проблемним в силу того, що об'єкт пізнання не спостерігається. Принцип винної відповідальності дозволяє в процесі доказування відмежувати злочинні діяння від незлочинних. Відсутність вини (або не та її форма, яка передбачена законом) означає наявність обставини, що виключає кримінальне провадження і тягне за собою його закриття чи винесення виправдувального вироку за відсутністю складу кримінального правопорушення. Наприклад, якщо буде встановлено, що громадянин помилково, сплутавши свою річ, яка зовнішньо схожа на річ іншої людини, взяв її, то подія (викрадення чужого майна) має місце. Однак складу правопорушення тут не буде, оскільки має місце вина не в тій формі, яка потрібна за законом. Ще один приклад, коли одна особа заподіяла шкоди іншій випадково, тобто коли вона не передбачала і не могла передбачити настання певних наслідків. Такий випадок (казус) виключає вину в поведінці людини і як наслідок кримінальну відповідальність знову ж за відсутністю складу правопорушення.

Мотив кримінального правопорушення – усвідомлена спонукальна причина вчинення злочинного діяння (користь, помста, особиста неприязнь тощо). Безмотивних правопорушень не буває, безмотивна поведінка характерна лише для неосудних осіб. Мотив може бути як обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення (наприклад, хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства (ст. 296 КК), так і його кваліфікуючою ознакою (наприклад, наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого, вчинена з корисливих або хуліганських мотивів (ч. 2 ст. 297 КК)). Однак, незалежно від того, охоплюється він чи ні певним складом правопорушення, він повинен бути встановлений в будь-якому випадку, оскільки в противному – буде неможливо або досить складно визначити ступінь суспільної небезпеки правопорушення і особи правопорушника.

Мета кримінального правопорушення. Мотив вчинення кримінального правопорушення тісно зв'язаний з його метою. Ці поняття опосередковані одне одним, інколи без визначення мети неможливо правильно усвідомити й зрозуміти мотив, і навпаки. Разом з тим, вони по-різному характеризують відношення винного до вчинення правопорушення. Якщо мотив пояснює, чому особа вчиняє правопорушення, то мета показує до чого вона прагне (для чого вчиняє).

Так само як і мотив, мета може бути як обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення (наприклад, шпигунство – передача

або збирання з метою передачі іноземній державі... (ст. 114 КК), так і його кваліфікуючою ознакою (наприклад, побої або мордування з метою залякування потерпілого чи його близьких родичів (ч. 2 ст. 126 КК). Однак, знову ж, незалежно від того, охоплюється мета чи ні певним складом правопорушення, вона повинна встановлюватися в кожному кримінальному провадженні, оскільки це впливає на його належне вирішення.

Так, необхідно розуміти, що інколи, мета правопорушення може не співпадати з наслідками, які настали в результаті його вчинення, як ознакою об'єктивної сторони складу правопорушення (наприклад, вбивство з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України). Це необхідно враховувати при здійсненні кримінально-процесуального доказування, зокрема при правовій оцінці вчиненого правопорушення, оскільки правильна кваліфікація в багатьох випадках залежить безпосередньо саме від кінцевої мети дій винного.

Для встановлення мети правопорушення значення має не тільки безпосереднє повідомлення особою, яка його вчинила, про свої наміри, а й відомості, щодо інших обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Наприклад, це може бути інформація, яка характеризує подію правопорушення (об'єкт і об'єктивну сторону його складу) (час, місце, спосіб вчинення, використані знаряддя, характер проведених підготовчих дій тощо), особу правопорушника (його попередня злочинна поведінка, умови життя, виховання тощо).

Висновки, зроблені за результатами дослідження. Підсумовуючи викладене щодо характеристики обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на їх різному функціональному призначенні, яким є як підтвердження, так і спростування наявності головного факту предмету доказування. До першої групи обставин, тобто тих, які підтверджують вчинення кримінального правопорушення певною особою, в першу чергу, відносяться подія кримінального правопорушення та винуватість обвинуваченого у його вчиненні. Подія кримінального правопорушення – це сукупність об'єктивних ознак, які його характеризують (тобто об'єкт і об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення). Встановлення події кримінального правопорушення, на наш погляд, означає необхідність з'ясування чи мало місце: а) посягання на охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини, і якщо так, то на які саме; б) вчинення передбаченого кримінальним законом суспільно-небезпечного діяння (дії чи бездіяльності); в) настання шкідливих наслідків (для матеріальних складів); г) наявність причинного зв'язку між протиправним діянням та шкідливими наслідками, що настали. Винуватість же обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення – є процесуальним вираженням таких елементів складу кримінального правопорушення як суб'єкт і суб'єктивна сторона, і передбачає необхідність встановлення: а) хто скоїв правопорушення та б) наявності у нього вини, мотиву та мети вчинення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования / С. А. Шейфер. – М. : Норма, 2008. – 240 с.
2. Вапнярчук В. В. Загальна характеристика предмету кримінально-процесуального доказування / В.В. Вапнярчук // Вісник Академії правових наук : зб. наук. пр. / редкол.: В.Я. Тацій та ін. – Х. : Право, 2013. – № 3. – С. 217-223.
3. Строгович М. С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе / М. С. Строгович ; отв. ред. Никифоров Б. С. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 384 с.
4. Ларин А. М. Уголовный процесс России : лекции-очерки / А. М. Ларин, Э. Б. Мельникова, В. И. Савицкий. – М. : Изд-во БЕК, 1997. – 324 с.
5. Зеленецкий В. С. Объект уголовно-процессуального познания действительности / В. С. Зеленецкий // В кн.: Вопросы государства и права развитого социалистического общества. – Харьков : Изд-во Харьк. юрид. ин-та, 1975. – С. 247-249.
6. Громов Н. А. Доказательства, доказывание и использование результатов оперативно-розыскной деятельности : учеб. пособие / Н. А. Громов, А. Н. Гуцин, Н. В. Луговец, М. В. Лямин. – М. : Приор-издат, 2005. – 160 с.
7. Громов Н. А. Доказательства, их виды и доказывание в уголовном процессе : учебн.-практ. пособие / Н. А. Громов, С. А. Зайцева, А. Н. Гуцин. – М. : Приор-издат, 2006. – 80 с.
8. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с.
9. Теория доказательств в советском уголовном процессе [2-е изд., испр. и доп.] / за ред. Н. В. Жогина – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с.
10. Орлов Ю. К. Проблемы теории доказательств в уголовном процессе / Ю. К. Орлов. – М. : Юристъ, 2009. – 176 с.
11. Лазарева В. А. Доказывание в уголовном процессе : учебно-практич. пособие / В. А. Лазарева. – М. : Высш. обр-ов., 2009. – 344 с.